

ЧИСЛОВИЙ ВИМІР «ПРАВДИ»: ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ У ПОЛІТИЦІ ТА ГОЛОДОМОРНИХ СТУДІЯХ

Кравченко Євген Олександрович

магістр історії, аспірант історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Email: krava.eugene@gmail.com

Researcher ID: L-7131-2018

<http://orcid.org/0000-0001-9735-4144>

Стаття присвячена аналізу історіографії демографічних втрат України від Голодомору 1932 – 1933 рр. та її взаємозв'язку з історичною політикою держави. З'ясовано особливості побутування тієї чи іншої цифри втрат у публічному дискурсі. Вивчено приклади політизації теми демографічних втрат частиною української історіографії. Розкрито ключові чинники та причини відсутності консенсусу щодо єдиного числа втрат серед вітчизняних дослідників. Серед причин виділено методологічний та джерельний аспекти. Автором висвітлено публічні заходи та шпальти інформаційних ресурсів, що стосувалися демографічних втрат від Голодомору 1932 – 1933 рр. На сторінках статті значна суспільна увага до теми втрат пояснюється прагненням перегляду частиною історіографії встановленої демографією цифри втрат. Автором розглядаються ключові етапи формування історичної політики держави щодо смертності в Україні під час Голодомору 1932 – 1933 рр. Висвітлено особливості залучення того чи іншого числа демографічних втрат у виступах перших осіб держави протягом 2000-х – 2010 х рр. Окрім суто наукових дискусій у статті присутній аналіз маніпуляцій і політичних спекуляцій з даної теми. Проаналізовано присутність теми демографічних втрат у юридичній кваліфікації Голодомору 1932 – 1933 рр. як геноциду українського народу. Наголошено на «зручності» для політичних кіл використання того чи іншого числа втрат. Під час дослідження автором використано історичний, логічний, діахронічний та спеціальний історіографічний методи. Розглянуто «війни чисел» на основі подібних кейсів історіографії інших країн. Визначено роль демографічних втрат для спроби здійснення правосуддя перехідного періоду, характерного для постгеноцидних суспільств. На сторінках статті встановлено, що політизована риторика на кшталт соціального конструкту «правди» набагато важливіша для апологетів числа 7 – 10 мільйонів втрат, ніж наукова методологія та сприйняття позиції опонента.

Ключові слова: Голодомор, демографічні втрати, історична політика, історіографія

Постановка проблеми. У середовищі вітчизняного політикуму, на сторінках спеціальних та науково-публіцистичних праць періодично постає проблема демографічних втрат населення України від Голодомору 1932 – 1933 рр. Демографія трагедії стала одним із ключових кейсів не тільки суто наукових досліджень, а й своєрідним способом меморіалізації. У текстах різних політичних заяв, виступах перших осіб держави простежуються використання доволі широкого діапазону кількості демографічних втрат. Тема активно політизується частиною історіографії, яка активно намагається переглянути встановлену провідною демографічною інституцією країни. Тому дискурс демографічних втрат населення України від Голодомору 1932 – 1933 рр. стосується не лише наукових розвідок, а і публічного простору з його гучними заявами на шпальтах інформаційних ресурсів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Широкий перелік спеціальних наукових праць можна умовно поділити на декілька груп: по-перше, дослідження практик політики пам'яті української держави та пов'язану з ними історіографію; по-друге, виявлення масштабів колективної (чи культурної) травми, спричиненої Голодомором 1932 – 1933 рр. Історіографічний напрям даної роботи зумовлює поділ історіографії за рівнями. До першого належать праці київського професора Володимира Сергійчука,

співробітників Інституту демографії і соціальних досліджень імені М. В. Птухи Наталі Левчук, Олександра Гладуна і т. д. Другий рівень, тобто історіографію історіографії, представлено розвідками київських істориків Станіслава Кульчицького і Геннадія Єфіменка, Георгія Касьянова, політолога Олександра Палія, вищезгаданих демографів Олександра Палія та Наталі Левчук. Слід зазначити, що згідно мети дослідження значним масивом джерел стали різні інформаційні ресурси

Мета і цілі статті. Метою розвідки є аналіз розробки проблеми демографічних втрат населення радянської України від Голодомору 1932 – 1933 рр. у науковому та суспільно-політичному дискурсах. З мети органічно випливають цілі статті: виявити діапазон демографічних втрат, що побутує в історіографії; встановити причини відсутності консенсусу щодо єдиного числа втрат; визначити зв'язок теми з історичною політикою держави; розглянути наукові і публічні дискусії з приводу кількості демографічних втрат; знайти причини значної політизації теми та приклади подібних дискусій у постгеноцидних суспільствах.

Виклад основного матеріалу. Для початку слід розглянути погляд історико-демографічної науки на цифру втрат від одного з найбільших злочинів сталінського режиму. Коло ключових дослідників та праць з цієї теми є доволі широким. Наукова

розробка теми почалась з 1940-х рр., проте більш детальне вивчення мало місце протягом 1990-х – 2000-х рр. У цілому науковці виокремлюють доволі

широкий діапазон демографічних втрат, який подано у таблиці, складеній демографом Олександром Гладуном:

Таблиця 1. Демографічні втрати населення УРСР у 1930-х рр. за матеріалами історіографії (за Олександром Гладуном) [Гладун, Дискусія].

Автор	Рік публікації	Період	Втрати через надсмертність (млн осіб)
Сосновий С.	1942	1932–1933	4,8
Кубійович В.	1949	1932–1933	2,5
Конквест Р.	1986	1930–1937	5,0
Пирожков С., Перковський А.	1989	1927–1938	4,0
Кульчицький С.	1989	1932–1933	3,5
Рудницький О.	1990	1932–1934	3,8
Віткрофт С.	2001	1932–1933	3,0–3,5
Месле Ф., Валлен Ж. та співавтори	2002	1927–1938	2,6
Максудов С.	2010	1927–1938	3,7
Рудницький О. та співавтори	2015	1932–1934	3,9

Розходження щодо визначення динаміки кількості населення УРСР у 1930-х рр. дослідниками частково пояснюються насамперед різними системами обрахунку та їх ставленням до ступеня вірогідності статистичних джерел того періоду. Серед останніх більшість дослідників виокремлюють дві основні групи: 1) дані всесоюзних переписів; 2) матеріали поточної статистики населення. Практика коригування довоєнних всесоюзних переписів населення полягає у проведенні поправки на недооблік у молодших групах статеві-вікової піраміди, з'ясуванні кількості приписаного спецконтингенту до населення кожної республіки, а також у знаходженні фальсифікації даних щодо населення СРСР за переписом 1939 р.

Поточний облік населення з 1934 р. (підпорядкування органів ЗАГС наркомату внутрішніх справ) не отримував належної математичної обробки, а в деяких регіонах України система обліку взагалі була дестабілізована внаслідок Голодомору. До вказаних проблем обрахунку втрат додаються врахування поправок на міграційний рух, кількість ненароджених у результаті підвищеної смертності, різні хронологічні межі досліджень тощо.

Започаткування спеціального обчислення демографічних втрат населення України від Голодомору 1932 – 1933 рр. припало на кінець 1980-х рр. [Кульчицький, Дискусійні аспекти]. До «архівної революції» питання щодо рівня демографічних втрат активно мусувалось і частково досліджувалось у середовищі діаспорної історіографії. Остання користувалася переважно розрахунками професора С. Соснового, що датувались 1940-ми рр. За даними харківського дослідника, станом на 1939 р. Україна втратила 7 521 тис. осіб [Кульчицький, 2013, с. 42]. При цьому слід наголосити, що український політикум протягом 1990-х – початку 2000-х рр. активно використовував ці кількісні дані. Ще у 1993 р. віцепрем'єр-міністр М. Жулинський озвучував у своїй доповіді цифри втрат від голоду – прямі (4,8 млн осіб) і непрямі (7,5 млн осіб) [Кульчицький, 2013, с. 44]. З

приводу цього відомий сучасний український історик С. Кульчицький у 2008 р. наголосив: офіційні представники України невмотивовано керуються оцінками, які фігурували у виданнях української діаспори [Кульчицький, Дискусійні аспекти]. Проте відстежити всі конкретні й іноді досить гучні заяви провідних українських політиків про цифри втрат від Голодомору 1932 – 1933 рр. у той час доволі складно.

Значно активізувалася тема демографічних втрат від Голодомору 1932 – 1933 рр. в інформаційному просторі України за часів президенства Віктора Ющенка. Саме за його каденції відбувається меморіалізація трагедії. Паралельно, за свідченням київського дослідника Віталія Огієнка, в суспільстві поширюється дискурс про культурну травму Голодомору, що активно підтримується науковими студіями про трагедію [Огієнко, 2016, с. 2]. У цей час відбувається наукове та суспільне обговорення правового статусу Голодомору, загострюється питання про сталінський геноцид українського народу. Суто демографічний ракурс теми все більшою мірою переходить до праць, написаних не спеціалістами-істориками, а саме до Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Наприклад, С. Кульчицький зазначав, що міжнародна конференція, що відбулася у Києві 25–26 вересня 2008 р., поставила крапку в багаторічній дискусії щодо кількості жертв Голодомору. Цей інститут зі значною достовірністю, на думку вітчизняного історика, розрахував прямі втрати цифрою у 3,4 млн. осіб в кордонах УСРР 1933 р. [Кульчицький, Дискусійні аспекти]. Паралельно, за свідченням вітчизняного історика Георгія Касьянова, під впливом практик тодішньої влади в офіційному дискурсі держави починає закріплюватись вже відомий числовий імператив у 7 млн жертв [Касьянов, 2010, с. 193].

На кінець каденції третього президента України припадає складний процес офіційного засудження творців Голодомору. У травні 2009 року Служба

безпеки України за зверненням виконуючого обов'язки голови Інституту національної пам'яті Ігоря Юхновського, кількох депутатів та громадських діячів порушила кримінальну справу за фактом здійснення посадовими особами геноциду в Україні у 1932–1933 рр. [Постанова]. Наслідком кримінального процесу стала постанова Апеляційного суду міста Київ про засудження тодішнього керівництва держави за фактом вчинення геноциду української національної групи, тобто штучного створення життєвих умов, розрахованих на її часткове фізичне знищення. У матеріалах справи містився висновок судової науково-демографічної експертизи Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи від 30 листопада 2009 року про 3 млн. 941 тис. загиблих від Голодомору 1932 – 1933 рр. [Постанова]. До цих даних науковці врахували кількість ненароджених внаслідок трагедії, отримавши число в 10 млн. 63 тис. осіб за міжпереписний період протягом 1926 – 1939 рр. [Постанова].

Технологія вирахування категорії ненароджених у демографії – складний математичний процес, що включає в себе всі вищезазвані проблеми вирахування втрат. Про кількість ненароджених у рішенні суду навіть не згадувалось, називались лише прямі втрати від Голодомору. Проте число в 10 млн стало значним інформаційним приводом. Тодішній голова СБУ Валентин Наливайченко публічно заявив про саме таку кількість загиблих від Голодомору, внаслідок чого шпальти ЗМІ виходили з такими заголовками: «Остаточні втрати України від Голодомору – 10 млн. 63 тис. особи» [Остаточні], «Втрати України через Голодомор – 10 мільйонів осіб» [Втрати], «Загальні втрати від Голодомору 1932–33 рр становлять 10 мільйонів 63 тисячі осіб, з яких 91,2%, — це українці» [Загальні втрати] тощо. Подібні назви вказують на важливість таких чисел для інформаційного середовища разом з судовим визнанням фактів геноциду проти українського народу.

Значна публічна дискусія, пов'язана з кількістю демографічних втрат від Голодомору 1932 – 1933 рр. відбулась нещодавно. У жовтні 2016 року міжнародна науково-практична конференція «Голодомор 1932 – 1933 років: втрати української нації» в Києві прийняла резолюцію, яка поставила під сумнів розрахунки Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи. Учасники форуму вирішили, що дослідження цієї установи є незавершеними й потребують змін у сторону до вирахування 7 – 10 млн загиблих [Міжнародна науково-практична конференція]. Резолюція навіть передбачала звернення до Міністерства освіти і науки України з проханням переглянути частину програми ЗНО про демографічні втрати від Голодомору 1932 – 1933 рр. Учасниками конференції стали генеральний директор Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» Олеся Стасюк, київський історик Володимир Сергійчук, співробітниця вищезгаданого музею Юлія Коцур, президент Фондації Голодомору-геноциду Микола Кочерга та інші українські зарубіжні дослідники. Про результати цієї конференції сповіщали різні українські видання, а їхні заголовки мали риторичу спонуку збільшення числа втрат від

Голодомору 1932 – 1933 рр. Категоричність рішень конференції викликала широку наукову дискусію, яка не обійшла своєю увагою й значну частину засобів масової інформації. На нашу думку, вона увібрала в себе не тільки науковий, а й значний політичний підтекст.

Одним із перших на звіт-резюме конференції відгукнувся київський дослідник Геннадій Єфіменко у промовистій статті «Старий міф краще нових двох? Про деякі нові аргументи щодо 7–10 мільйонних втрат українців від Голодомору» на електронному ресурсі «Historians in ua». Дослідник звернув увагу на некоректність твердження про «доведеність» числа у 7 млн загиблих, визначення учасниками конференції місцевих переписів як всесоюзних, використання статистичних джерел, укладачі яких самі звертали увагу на неточність даних. Також Г. Єфіменком було поставлено декілька питань про визнання перепису 1937 р. сфальсифікованим та про доволі значну кількість ідеологічних фразеологізмів у звіті-резюме [Єфіменко, Старий міф]. У листопаді 2016 р. результати конференції прокоментував дослідник політики пам'яті про Голодомор 1932 – 1933 рр. Г. Касьянов. На думку історика, число у 7 млн загиблих є політично заангажованим і сягає корінням діаспорної історіографії часів «холодної війни», а подібні резолюції більше нагадують радянську гонку «за показниками», ніж результати тривалої наукової розвідки [Історик Касьянов].

Не забарилися з відповіддю і співробітники Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, чий розрахунок так гучно ставили під сумнів учасниками конференції. Доктор економічних наук Наталя Левчук на шпальтах видання «ZN,UA» звернула увагу на цифру 7 млн загиблих як на сталий атрибут колективної свідомості, а будь-які сумніви щодо її науковості засуджуються як вияв антиукраїнської позиції [Левчук]. На самій же конференції, як засвідчила демографиня, не було жодного фахівця з науки народонаселення. З-поміж інших проблем апологетів семимільйонного числа загиблих Н. Левчук виокремила такі: включення до загальної кількості жертв Голодомору тих, хто помер через природні чинники; використання джерел, які самі ж учасники конференції називають сфальсифікованими; відсутність критерія повноти використовуваних статистичних даних тощо. Дискусію про кількість втрат від Голодомору дослідниця називає «найгарячішою точкою зіткнення» в просторі української колективної пам'яті [Левчук].

Останні роки наслідки проведеної конференції побутують в інформаційному просторі України. 9 січня 2018 р. ВГО «Меморіал» імені Василя Стуса спільно з Національним музеєм «Меморіал жертв Голодомору» провели прес-конференцію на тему «Реальна оцінка демографічних втрат УСРР у 1932 – 1933 роках (за офіційними документами українських архівів)». В ній брали участь вже згадані М. Кочерга, В. Сергійчук, О. Стасюк, а також голова Асоціації дослідників Голодомору Василь Марочко, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія» Володимир Василенко. У заявах учасників лунали твердження про небажання значного кола

істориків та демографів «визнати» число у 7 млн загиблих від Голодомору в Україні та 3 млн українців, загиблих поза її межами [Реліз]. Причини такого явища вбачалися у побоюваннях дискредитації російськими пропагандистами української науки. Окрім того, М. Кочерга виразив стурбованість відсутністю «єдиної державної політики з приводу демографічних втрат», а В. Сергійчук звернув увагу на значну кількість неврахованих Інститутом демографії та соціальних досліджень жертв-утікачів від Голодомору, розстріляних на кордоні тощо [Реліз]. У публічній відповіді на цю резолюцію фахівець-демограф зі згаданої вище інституції Олександр Гладун в інтерв'ю «Радіо Свобода» заявив, що історики, які відстоюють більшу цифру, спираються на «окремі документи» і не користуються коректною демографічною методологією [Жертви]. Про політизованість цієї дискусії також свідчить політолог Олександр Палій, який вважає сперечання навколо числа втрат взагалі вигідним для Росії у її сучасному конфлікті з Україною [Жертви].

Дискусії навколо конференції та її резолюції з подальшою актуалізацією демографічних втрат у соціально-політичному дискурсі стали однією з причин скликання наукових дебатів з історичних та демографічних питань висвітлення Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні. Організаторами виступили провідні вітчизняні інституції напрямку *Holodomor studies*: вже згаданий Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, Інститут історії України НАН України, Український науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору (HREC in Ukraine). Проведенню дебатів також сприяли Український інститут національної пам'яті, Науково-освітній консорціум з вивчення Голодомору (HREC) при Канадському інституті українських студій та Український науковий інститут Гарвардського університету. Захід відбувся 13 вересня 2018 року, що пов'язувалося з сумним ювілеєм – 85 річниця трагедії. Учасників дебатів умовно можна розподілити на два табори: апологети цифри у 3,9 млн демографічних втрат від Голодомору 1932 – 1933 рр. (переважно співробітники демографічного інституту) та прихильники її збільшення до 7-10 мільйонів (головний спікер професор Володимир Сергійчук).

Окрім термінологічної та джерелознавчої проблематики учасники дебатів обговорювали один з найбільш дискусійних аспектів *Holodomor studies* – кількість демографічних втрат і пов'язані з ними ідеологічні нашарування. По-перше, в процесі обговорення виявилось значне розходження у методології апологетів того чи іншого числа втрат. Так співробітники Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи Наталя Левчук та Олександр Гладун детально розкрили інструментарій обрахунку: коригування статистики, побудова статево-вікових пірамід та їх прогнозування в залежності від числа втрат, розподіл втрат на прямі (в результаті смертності) та непрямі (внаслідок дефіциту народжуваності), відновлення міграційного руху населення тощо [Гладун, Левчук Матеріали]. На противагу демографам Володимир Сергійчук протягом свого дослідження він користувався:

аналізом первинних документів, співставленням. «Я аналізую документи з усіх боків і роблю корекцію якщо треба. Тоді називаю цифри, які потрібні на основі аналізу всього комплексу джерел.» [Сергійчук, Матеріали].

Важливість наукових дебатів з історичних та демографічних питань висвітлення Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні важко переоцінити. Це був перший публічний науковий захід з можливістю дискусії двох дослідницьких поглядів на демографічні втрати. Його учасники повною мірою репрезентували демографічний кейс *Holodomor studies*: історики, демографи, медики та соціальні дослідники намагалися представити свій погляд на проблему втрат. Проведення дебатів мало знизити політичний градус дискусії та повернути принцип науковості до важливого для суспільно-політичного простору питання. Незважаючи на захід, прихильники 7-10 млн демографічних втрат продовжують відстоювати таку цифру і приголомшувати суспільство гучними заявами. Так у листопаді 2018 р. відбулась презентація книги професора Василя Марочка «Енциклопедія Голодомору», де автор вказує що «проста арифметична дія засвідчує втрату 7,7 млн від 1932 до 1937 року» [В Україні]. Наступного року учасник дебатів В. Сергійчук на шпальтах видання «Голос України» виступив з неправомірною критикою міжнародного наукового симпозіуму «Епоха Голодомору у мовній та концептуальній картинах світу». Наголошуючи на неактуальності озвучених на заході доповідей, історик знову повернувся до теми втрат [Сергійчук, Про кулінарні].

В черговий раз на «розрахунки» В. Сергійчука звернув увагу інший учасник дебатів Геннадій Єфіменко:

«У червні 2019 В. Сергійчук продемонстрував своє невміння у виконанні інших математичних дій – додаванні та обрахуванні відсотків. Так, він спочатку неправильно порахував загальну кількість померлих у Таращанському районі у 1933 році, а потім – вже незалежно від цього – ще й помилився у підрахунках того, на скільки процентів збільшилася смертність у 1933 в порівнянні з 1931... Тепер порівняємо дані В. Сергійчука по Таращанському району із середніми по Україні за підрахунками демографів. Бачимо несподіваний, з огляду на критичне ставлення В. Сергійчука до розрахунків демографів, результат: в обох випадках – і в рецензованій статті, і навіть у статті 2018 року вказані істориком цифри втрат істотно менші від зазначених його опонентами!» [Єфіменко, Прорахунки].

Це лише деякі сторінки сучасної «війни чисел» у контексті демографічних втрат України від Голодомору 1932 – 1933 рр. Повний виклад розбіжностей та публічних дискусій з цього приводу заслуговує більш детального монографічного дослідження. Проте в рамках розвідки можна спробувати надати аналіз такої важливості історико-демографічного дискурсу втрат від Голодомору в сучасному медійному і політичному просторі. Пов'язати охарактеризовані вище дискусії з напрямком «*memory studies*» доволі непросто, адже числа не завжди відбивають той чи інший політичний

наратив. Проте разом зі статистичними даними завжди є риторика і фразеологія. По-перше, слід вказати, що «війна чисел» характерна не лише для вітчизняної історіографії. Так відомий польський історик Роберт Траба, відмічає «магію великих чисел» у польсько-німецькому дискурсі про «вигнаних» в часи Другої світової війни [Траба, Другий бік]. По-друге, до конкретного аналізу використання кількості демографічних втрат як до політичного наративу зверталися небагато дослідників.

Наприкінці 2000-х рр. виходить монографічне дослідження Г. Касьянова «Danse macabre: Голод 1932 – 1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті — початок 2000-х)», яка досить всебічно торкається проблеми висвітлення Голодомору 1932 – 1933 рр. в історико-політичному просторі України. В одному з підрозділів роботи проведено детальний аналіз «три у цифри». Г. Касьянов у документах міністерства закордонних справ знайшов найбільшу кількість втрат, що побутувала у вітчизняному політикумі – 14 млн осіб [Касьянов, 2010, с. 193]. Найбільш прийнятними цифрами для публічного простору ним називається діапазон у 7 – 10 млн. Підтекст подібних «розрахунків», на думку Г. Касьянова, сховано у порівнянні втрат від Голодомору з загиблими від Голокосту [Касьянов, 2010, с. 193]. Подібну думку вчений підкреслив у 2016 р., коли давав власний коментар з приводу вищезгаданої конференції [Історик Касьянов]. До аналізу дискусій з приводу демографічних втрат Г. Касьянов повернувся у нещодавно опублікованій монографії «Розрита могила: Голод 1932-1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті – 2000-ні)». Історик звернув увагу не тільки на часто політизовану риторику апологетів цифри у 7–10 мільйонів втрат, а і на радянську практику подібних жонгливань числами за принципом «виконаємо і перевиконаємо» [Касьянов, 2019, с. 224]. Знаний дослідник трагедії українського селянства 1932 – 1933 рр. С. Кульчицький окрім того відмітив «користь» маніпуляцій числами для політиків, коли залежно від цілей обиралась менша або більша кількість жертв [Кульчицький, 2013, с. 37]. Тобто дослідники проблеми постійно звертають увагу на політизацію демографічних втрат від Голодомору 1932 – 1933 рр., коли цифри є підтвердженням тієї чи іншої політики пам'яті.

Протягом 2010-х років слід відмітити відсутність значних змін державної історичної політики у сфері залучення того чи іншого числа втрат до практик меморіалізації Голодомору 1932 – 1933 рр. Так у пояснювальній записці до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору)» від 28 листопада 2017 року наголошується, що за даними дослідників «сукупні демографічні втрати внаслідок Голодомору становлять понад 10 мільйонів людей» [Пояснювальна записка]. Проте в публічних виступах перших осіб держави конкретна кількість втрат змінилась «мільйонами». Таку риторику можна простежити у виступах п'ятого президента Петра Порошенка [Порошенко] та Голови Верховної Ради України VIII скликання Андрія

Парубія [Виступ Голови]. Можна зробити припущення, що частина історіографії демографічних втрат політизується без гучних заяв українських політиків.

Висновки. Проаналізований матеріал дозволяє зробити такі висновки. По-перше, використання демографічних втрат від Голодомору 1932 – 1933 рр. як своєрідного політичного наративу розпочалося з утвердження незалежності України. По-друге, в часи президентства Віктора Ющенка у публіцистичному просторі сформувалась теза про 7–10 мільйонів загиблих, яка згодом увійшла до «доказової бази» сталінського геноциду українського народу. При цьому те, що ця цифра складалась не тільки з прямих втрат, а й донарахування ще й кількості ненароджених, газетні шпальти згадують зрідка. По-третє, протягом 2000 х рр. відбулася інституалізація досліджень демографічних втрат від Голодомору 1932 – 1933 рр. у рамках діяльності колективу Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. По-четверте, протягом останніх років в інформаційному просторі відбулась значна «війна чисел», пов'язана з діяльністю цілої плеяди організацій та істориків у напрямку зміни встановленої цим інститутом загальної кількості загиблих українців протягом 1932 – 1933 рр. Одна зі сторін застосовує доволі політизовані судження, звертаючись до пошуку іноземних впливів на науковців (діаспорної історіографії, Російської Федерації) та дуже категоричні звороти у власних аргументах. Опоненти ж намагаються звести дискусію до більш наукового рівня і вказують на фрагментарність використаних джерел, відсутність розкриття або ж використання демографічної методології тощо. По-п'яте, деякими фахівцями з теми Голодомору 1932 – 1933 рр. вже були описані ознаки «числових воєн»: від «зручності» числового діапазону втрат для політиків до намагання перевищити число жертв найвідомішого геноциду – Голокосту.

Зазначені вище пункти можна пов'язати з динамікою історичної пам'яті про Голодомор 1932 – 1933 рр. На нашу думку, актуалізація демографічних втрат йшла поряд з прагненням юридичного визнання трагедії геноцидом – так зване «transition justice» (правосуддя перехідного періоду). Аналогічний процес, за свідченням київського дослідника В. Огієнка, відбувся у контексті судових процесів, пов'язаних з Голокостом наприкінці 1940-х – на початку 1960-х рр. (Нюрнберзький трибунал, суд над Ейхманом) [Огієнко, 2016, с. 2]. Для перехідного правосуддя центральним поняттям стала «правда». Зарубіжна дослідниця С. Баклі-Зістель вважає її головним соціально сконструйованим доказом злочинів проти людства [Баклі-Зістель]. На нашу думку, проблемні кейси, а іноді навіть своєрідний ревізіонізм щодо кількості втрат єврейського народу під час Другої світової війни розпочалися якраз після юридичного закріплення трагедії і загального числа жертв. Слід згадати лише француза Поля Расіньє, який протягом 1960-х рр. намагався боротися з «міфом про шість мільйонів загиблих євреїв» [Кох, Полян, 2008, с. 25]. Українська ситуація дещо відрізняється від європейських реалій після Нюрнберзького трибуналу.

Демографічні втрати від Голодомору 1932 – 1933 рр., розраховані Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи увійшли у якості доказу до судового процесу над ініціаторами соціалістичних перетворень на селі. Хоча в публічному просторі більше згадувалась цифра втрат разом з непрямими втратами (7 – 10 мільйонів осіб). Чи не стала нещодавня дискусія вираженням дій деяких істориків у напрямку зміни встановленого «канону» історико-демографічного дискурсу Голодомору 1932 – 1933 рр., подібною ревізійності числа жертв Голокосту деякими європейськими істориками? Тільки по відношенню до трагедії українського народу від дослідницьких і політичних кіл вимагають більшого числа втрат,

шукаючи в якості підтвердження цього нерепрезентативні й мало вірогідні джерела. Такі докази розширюються політизованими аргументами про впливи діаспорної історіографії, побоювання реакції з боку Росії і дорікання про недостатність певних цифр для міжнародного визнання Голодомору геноцидом. Відбувається пошук нової «правди» для завершення етапу перехідного правосуддя. Так у науці складається певний аффірмативний простір, що разом з громадськими організаціями розширює числовий діапазон втрат на фоні незавершеності міжнародного закріплення Голодомору як геноциду та складної зовнішньополітичної ситуації для України.

Список використаних джерел

- Buckley-Zistel, S., Narrative truths: On the construction of the past in truth commissions. [Online]. Доступно: <https://www.corteidh.or.cr/tablas/r32526.pdf>. (дата звернення: 25.03.2020).
- В Україні вийшла енциклопедія Голодомору, яку збирали 30 років. [Online]. Доступно: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2578244-v-ukraini-vijsla-enciklopedia-golodomoru-aku-zbirali-30-rokiv.html> (дата звернення: 13.03.2020).
- Втрати України через Голодомор – 10 мільйонів осіб. [Online]. Доступно: <https://www.pravda.com.ua/news/2010/01/15/4619784/> (дата звернення: 21.03.2020).
- Гладун, О., Дискусія в Україні щодо втрат населення внаслідок Голодомору: наука чи ідеологія?: Виступ на Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми дослідження Голодомору у XXI ст.: цифри, джерела, висновки». [Online]. Доступно: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0013962.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0 (дата звернення: 20.03.2020).
- Гладун, О., Левчук, Н., Матеріали виступів. Дебати з історичних та демографічних питань висвітлення Голодомору 1932 – 1933 (м. Київ, 2018, 13 вересня). [Online]. Доступно: <https://www.facebook.com/hrec.ukraine/videos/386594445318448/> (дата звернення: 13.02.2020).
- Сфіменко, Г., «Старий міф краще нових двох? Про деякі нові аргументи щодо 7-10 мільйонних втрат українців від Голодомору». [Online] Available at: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2024-henadii-yefimenko-staryi-mif-krashche-novykh-dvokh-pro-deiaki-novi-arhumenty-shchodo-7-10-milionnykh-vtrat-ukraintsiv-vid-holodomoru> (дата звернення: 13.02.2020).
- Сфіменко, Г., Прорахунки у розрахунках або як Володимир Сергійчук власні твердження спростував. [Online]. Available at: http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2648-gennadij-efimenko-prorakhunki-u-rozrakhunkakh-abo-yak-volodimir-sergijchuk-vlasni-tverdzhennya-sprostuvav?fbclid=IwAR09bzubb7-wtjwmnnetygonwf574yskxuzrgyosi-pteb5c_kfne2bhbb64 (дата звернення: 12.12.2019).
- Жертви Голодомору: 4 мільйони – чи понад 7? [Online]. Доступно: <https://www.Radiosvoboda.org/a/28965541.html> (дата звернення: 4.03.2020).
- Загальні втрати від Голодомору 1932–33 рр становлять 10 мільйонів 63 тисячі осіб, з яких 91,2%, — це українці. [Online]. Доступно: <https://www.ar25.org/article/zagalni-vtraty-vid-golodomoru-1932-33-rr-stanovlyat-10-milyoniv-63-tysyachi-osib-z-yaakyh-912> (дата звернення: 15.02.2020).
- Історик Касьянов: Гнусно пересматривать цифры умерших от Голодомора. [Online]. Доступно: <https://rian.com.ua/interview/20161127/1019083515.html> (дата звернення: 18.02.2020).
- Касьянов, Г., 2010. *Danse macabre: голод 1932-1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х)*, Київ: Ін-т історії України НАН України; Наш час, 271 с.
- Касьянов, Г., 2019. *Розрита могила: Голод 1932-1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті – 2000-ні)*, Харків: Фоліо, 298 с.
- Кох, А., Полян, П. сост., 2008. *Отрицание отрицания, или Битва под Аушвицем. Дебаты о демографии и геополитике Холокоста*, Москва: Три квадрата, 194 с.
- Кульчицький, С., 2013. Український Голодомор: оцінка втрат. *Краєзнавство*, 4, с. 37–54.
- Кульчицький, С., Дискусійні аспекти українського Голодомору. [Online]. Доступно: <http://forumn.kiev.ua/2008-10-77/77-05.htm> (дата звернення: 14.03.2020).
- Левчук, Л., Кількість втрат від Голодомору: наука чи ідеологія? [Online]. Доступно: <https://dt.ua/HISTORY/kilkist-vtrat-vid-golodomoru-nauka-chi-ideologiya-.html> (дата звернення: 5.02.2020).
- Міжнародна науково-практична конференція «Голодомор 1932-1933 років: втрати української нації». [Online]. Доступно: <http://memorialholodomor.org.ua/science/conferences/mizhnarodn-naukovo-praktichna-konferenciya-golodomor-1932-1933-rokiv-vtrati-ukrainskoi-nacii/> (дата звернення: 16.02.2020).
- Огієнко, В., 2016. Історична травма та динаміка пам'яті про Голодомор, Голокост і ГУЛАГ в авторитарних, перехідних і демократичних суспільствах, *Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах»*, с. 2–8.
- Остаточні втрати України від Голодомору – 10 млн. 63 тис. особи. [Online]. Доступно: <https://www.unian.ua/society/311976-ostatochni-vtrati-ukrajini-vid-golodomoru-10-mln-63-tis-osib.html> (дата звернення: 20.03.2020).
- Порошенко у роковини Голодомору: Маємо зберегти Україну. [Online]. Доступно: <https://portal.rada.gov.ua/news/Topnovyna/164947.html> (дата звернення: 20.03.2020).
- Постанова апеляційного суду м. Києва у кримінальній справі за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках. [Online]. Доступно: <http://khp.org/index.php?id=1265039604>. (дата звернення: 12.05.2020).

Пояснювальна записка до проекту закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору)». [Online]. Доступно: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/GI00851A.html (дата звернення: 15.03.2020).

Реальна оцінка демографічних втрат УСРР у 1932 – 1933 роках (за офіційними документами українських архівів). Реліз прес-конференції від 9.01.2018. [Online]. Доступно: <https://www.facebook.com/memorial.ukraine/posts/1709887625728150> (дата звернення: 17.01.2020).

Сергійчук, В., Матеріали виступу. Дебати з історичних та демографічних питань висвітлення Голодомору 1932 – 1933 (м. Київ, 2018, 13 вересня). [Online]. Доступно: <https://www.facebook.com/hrec.ukraine/videos/328679974719496/> (дата звернення: 14.02.2020).

Сергійчук, В., Про кулінарні смаки радянського кіно замість серйозної розмови про велику трагедію українства. [Online]. Доступно: http://www.golos.com.ua/article/318597?fbclid=IwAR26nAtUvZKHPocxIKf1uPJdenqBQPVLECYjxja411y9Jp1mm_I_Me1YnE (дата звернення: 14.12.2019).

Траба, Р., Другий бік пам'яті. Історичні досвіди та їх пам'ятання в Центральній та Східній Європі. [Online]. Доступно: http://uamoderna.com/images/archiv/15/3_UM_15_Polityk_aPamiaty_Traba.pdf (дата звернення: 13.03.2020).

References

Buckley-Zistel, S., Narrative truths: On the construction of the past in truth commissions. [Online]. Available at: <https://www.corteidh.or.cr/tablas/r32526.pdf> [Accessed March 23, 2020]. (in English).

Ghladun, O., Dyskusija v Ukrajinі shhodo vtrat naselennja vnaslidok Gholodomoru: nauka chy ideologija?: Vystup na Mizhnarodnij naukovo-praktychnij konferenciji «Problemy doslidzhennja Gholodomoru u KhKhI st.: cyfry, dzhherela, vysnovky» [Discussion in Ukraine on Holodomor Population Losses: Science or Ideology? Speech at the International Scientific and Practical Conference «Problems of Holodomor Research in the 21st Century: Figures, Sources, Conclusions»]. [Online]. Available at: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0013962.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0 [Accessed March 20, 2020]. (in Ukrainian).

Ghladun, O., Levchuk, N., Materialy vystupiv. Debaty z istorychnykh ta demografichnykh pytanj vysvitlennja Gholodomoru 1932 – 1933 (m. Kyjiv, 2018, 13 veresnja) [Speeches. Debate on the historical and demographic issues of the coverage of the Holodomor 1932 – 1933 (Kyiv, 2018, September 13)]. [Online]. Available at: <https://www.facebook.com/hrec.ukraine/videos/386594445318448/> [Accessed February 13, 2020]. (in Ukrainian).

IstoriK Kas'janov: Gnusno peresmatrivat' cifry umersnih ot Golodomora. [Historian Kasyanov: It is disgusting to reconsider the numbers of the dead from the Holodomor]. [Online]. Available at: <https://rian.com.ua/interview/20161127/1019083515.html> [Accessed February 18, 2020]. (in Russian).

Jefimenko, Gh., Prorakhunky u rozrakhunkakh abo jak Volodymyr Serghijchuk vlasni tverdzhennja sprostav. [Estimates in calculations or as Volodymyr Serhiyчук denied his claims]. [Online]. Available at: http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2648-gennadij-efimenko-prorakhunki-u-rozrakhunkakh-abo-yak-volodimir-serghijchuk-vlasni-tverdzhennja-sprostav?fbclid=iwar09bzubb7-wtjwmnetygonwf574yskxuzrgyosi-pteb5c_kfne2bbh64 [Accessed December 12, 2019]. (in Ukrainian).

Jefimenko, Gh., Staryj mif krashhe novykh dvokh? Pro dejaki novi arghumenty shhodo 7-10 miljonnykh vtrat ukrajinciv vid Gholodomoru. [Old myth is better than new two? On Some New Arguments About 7-10 Million Losses of Ukrainians from the Holodomor]. [Online]. Available at: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2024-henadii-yefimenko-staryi-mif-krashche-novykh-dvokh-pro-deiaki-novi-arhumenty-shhodo-7-10-milionnykh-vtrat-ukrajinciv-vid-holodomoru> [Accessed February 13, 2020]. (in Ukrainian).

Kas'janov, Gh., 2010. *Danse macabre: gholod 1932 – 1933 rokiv u polityci, masovij svidomosti ta istoriografiji (1980-ti – pochatok 2000-ky)* [Danse macabre: Famine of 1932 – 1933 in Politics, Mass Consciousness and Historiography (1980s - early 2000s)], Kyiv: In-t istoriji Ukrajinjy NAN Ukrajinjy; Nash chas, 271 p. (in Ukrainian).

Kas'janov, Gh., 2019. *Rozryta moghyla: Gholod 1932-1933 rokiv u polityci, pam'jati ta istoriji (1980-ti – 2000-ni)* [Torn Tomb: The Hunger of 1932 – 1933 in Politics, Memory, and History (1980s – 2000s)]. Kharkiv: Folio, 298 p. (in Ukrainian).

Koh, A., Poljan, P. comp., 2008. *Otricanie otricanija, ili Bitva pod Aushvicem. Debaty o demografii i geopolitike Holokosta* [Denial of negation, or the Battle of Auschwitz. Debate on the demography and geopolitics of the Holocaust], Moskva: Tri kvadrata, 194 p. (in Russian).

Kuljchyc'kyj, S., 2013. *Ukrajins'kyj Gholodomor: ocinka vtrat* [The Ukrainian Holodomor: Estimation of Losses. Local History], Krajeznavstvo, 4, p. 37–54. (in Ukrainian).

Kuljchyc'kyj, S., Diskusijni aspekti ukrains'kogo Golodomoru. [Discussion Aspects of the Ukrainian Holodomor]. [Online]. Available at: <http://forumn.kiev.ua/2008-10-77/77-05.htm> [Accessed March 14, 2020]. (in Ukrainian).

Levchuk, L., Kil'kist' vtrat vid Golodomoru: nauka chy ideologija? [The amount of casualties from the Holodomor: science or ideology?]. [Online]. Available at: https://dt.ua/HISTORY/kilkist-vtrat-vid-golodomoru-nauka-chi-ideologiya_.html [Accessed February 5, 2020]. (in Ukrainian).

Mizhnarodna naukovo-praktychna konferencija «Gholodomor 1932 – 1933 rokiv: vtraty ukrajins'koji naciji» [International scientific-practical conference «Holodomor 1932 – 1933: loss of the Ukrainian nation»]. [Online]. Available at: <http://memorialholodomor.org.ua/science/conferences/mizhnarodna-naukovo-praktychna-konferenciya-golodomor-1932-1933-rokiv-vtraty-ukrainskoi-nacii/> [Accessed February 16, 2020]. (in Ukrainian).

Oghijenko, V., 2016. Istorychna travma ta dynamika pam'jati pro Gholodomor, Gholokost i GhULAGh v avtorytarnykh, perekhidnykh i demokratychnykh suspiljstvakh. Materialy III Vseukrajins'koji naukovo-praktychnoji konferenciji «Polityka pam'jati v teorychnomu ta praktychnomu vymirakh» [Historical trauma and memory dynamics of the Holodomor, the Holocaust and the Gulag in authoritarian, transitional and democratic societies. Proceedings of the Third All-Ukrainian Scientific-Practical Conference "Memory Policy in Theoretical and Practical Dimensions"], P. 2-8 (in Ukrainian).

Ostatochni vtraty Ukrajinjy vid Gholodomoru – 10 mln. 63 tys. osoby [Ukraine's final loss from the Holodomor is 10 million 63 thousand people]. [Online]. Available at: <https://www.unian.ua/society/311976-ostatochni-vtraty-ukrajini-vid-golodomoru-10-mln-63-tis-osib.html> [Accessed March 20, 2020]. (in Ukrainian).

Pojasnjuvaljna zapyska do proektu zakonu Ukrajinjy «Pro vnesennja zmin do dejaknykh zakonodavchykh aktiv Ukrajinjy shhodo kryminal'noji vidpovidal'nosti za zaperechennja Gholodomoru» [Explanatory Note to the Draft Law of Ukraine «On Amendments

to Certain Legislative Acts of Ukraine (on Criminal Liability for Holodomor Denial»)]. [Online]. Available at: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/GI00851A.html [Accessed March 15, 2020]. (in Ukrainian).

Poroshenko u rokovyny Gholodomoru: Majemo zberehity Ukrajinu [Poroshenko on the anniversary of the Holodomor: We must save Ukraine]. [Online]. Available at: <https://iportal.rada.gov.ua/news/Top-novyna/164947.html> [Accessed March 20, 2020]. (in Ukrainian).

Postanova apeljacionogo sudu m. Kieva u kriminal'nij spravi za faktom vchinennja genocidu v Ukraïni v 1932 – 1933 rokakh [The decision of the Court of Appeal of Kyiv in the criminal case on the commission of genocide in Ukraine in 1932 – 1933]. [Online]. Available at: <http://khp.org/index.php?id=1265039604>. [Accessed April 12, 2020]. (in Ukrainian).

Realjna ocinka demografichnykh vtrat USRR u 1932 – 1933 rokakh (za oficijnymy dokumentamy ukrajinsjkykh arkhiviv).Reliz pres-konferenciji vid 9.01.2018 [Real estimation of demographic losses of the USSR in 1932 – 1933 (according to official documents of the Ukrainian archives)]. [Online]. Available at: <https://www.Facebook.com/memorial.ukraine/posts/1709887625728150> [Accessed January 17, 2020]. (in Ukrainian).

Serghijchuk, V., Materialy vystupu. Debaty z istorychnykh ta demografichnykh pytanj vysvitlennja Gholodomoru 1932 – 1933 (m. Kyjiv, 2018, 13 veresnja) [Speech materials. Debate on the historical and demographic issues of the coverage of the Holodomor of 1932 – 1933 (Kyiv, 2018, September 13)]. [Online]. Available at: <https://www.facebook.com/hrec.ukraine/videos/328679974719496/> [Accessed February 14, 2020]. (in Ukrainian).

Serghijchuk, V., Pro kulinarni smaky radjansjkogho kino zamistj serjoznoj rozmovy pro velyku trahediju ukrajinstva [The culinary tastes of Soviet cinema instead of serious talk about the great tragedy of Ukrainian]. [Online]. Available at: http://www.golos.com.ua/article/318597?fbclid=IwAR26nAtUvZK HPocxclKf1uPJdenqBQPVLECYjxja41ly9Jp1mnm_IMe1YnE [Accessed December 14, 2019]. (in Ukrainian).

Traba, R., Drugyj bik pam'jati».Istorychni dosvidy ta jikh pam'jatannja v Centraljno-Skhidnij Evropi [The Other Side of Memory ».Historical experiences and their memories in Central and Eastern Europe]. [Online]. Available at: http://uamoderna.com/images/archiv/15/3_UM_15_Polityk aPamiati_Traba.pdf [Accessed March 13, 2020]. (in Ukrainian).

V Ukraïni vyjshla encyklopedija Gholodomoru, jaku zbyraly 30 rokiv [The Holodomor encyclopedia was published in Ukraine and has been collected for 30 years]. [Online]. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2578244-v-ukraini-vijsla-encyklopedia-golodomoru-aku-zbirali-30-rokiv.html> [Accessed March 13, 2020]. (in Ukrainian).

Vtraty Ukraïny cherez Gholodomor – 10 miljioniv osib [Ukraine's losses through the Holodomor – 10 million people]. [Online]. Available at: <https://www.pravda.com.ua/news/2010/01/15/4619784/> [Accessed March 21, 2020]. (in Ukrainian).

Zagaljni vtraty vid Gholodomoru 1932–33 rr stanovljatj 10 miljioniv 63 tysjachi osib, z jakykh 91,2%, — ce ukrajinci. [The total casualties from the 1932–33 Holodomor amount to 10 million 63 thousand people, of whom 91.2% are Ukrainians.]. [Online]. Available at: <https://www.ar25.org/article /zagalni-vtraty-vid-golodomoru -1932-33-rr-stanovlyat-10-milyoniv-63-tysyachi-osib-z-yakyh-912> [Accessed February 15, 2020]. (in Ukrainian).

Zherty Gholodomoru: 4 miljiony – chy ponad 7? [Holodomor victims: 4 million - more than 7?]. [Online]. Available at: <https://www.Radiosvoboda.org/a/28965541.html> [Accessed March 4, 2020]. (in Ukrainian).

SUMMARY

NUMERIC DIMENSION «TRUTH»: POPULATION LOSSES IN POLITICS AND HOLODOMOR STUDIES

Yevhen Kravchenko

Master of History, Postgraduate Student, Faculty of History,
Oles Honchar Dnipro National University

The article is devoted to the analysis of the historiography of the Ukraine population losses from the Holodomor of 1932 – 1933s and relationship with the state historical policy. Research methods: comparative, logical, historical, analysis and synthesis, systematic, historical-genetic, historiographical method. The paper studies leading concepts of the Ukraine population losses from the Holodomor of 1932 – 1933s. The author covers public events and information resources related to population losses from the Holodomor of 1932 – 1933s. Special attention is given to key factors and reasons for the lack of consensus on a single number of losses. Among the reasons are methodological and source aspects. The article reveals main concepts and scrutinize it critique in historiography. The article reports on methodological toolkit for the estimation population losses in domestic and foreign historiography. It is specially noted on the role of population losses in the legal consolidation of the Holodomor as genocide of the Ukrainians. The author outlines the main events of public discussions about the losses: debates, conferences etc. Emphasis is placed on «convenience» for politicals to use any number of losses. Examples of the politicization of demographic losses by a part of Ukrainian historiography are highlighted. The "war of numbers" is considered on the basis of similar cases of other countries historiography. The use of politicized rhetoric like the social construct of «truth» in population losses discussions is emphasized. The role of population losses in attempting to implement the transitional justice characteristic of post-genocidal societies are identified. Practical significance: recommended for use by authors of articles about the historical policy and population history.

Keywords: Holodomor, demographic losses, historical politics, historiography.